

THE UPPER PALEOLITHIC SITE HALYCH-I
(preliminary results of the researches)

In 2000 the joint Ukraino-Polish expedition started the archaeological excavations of the Late Paleolithic site Halych-I (the right bank of the Dniester river). The cultural layer is localized in the upper part of Pleistocene loesses («Rivne horizon» analogical to Lasco). On the explored area of 75 m², two intensive accumulations of mammoth bones (more than 90 % of all the faunal remains) were fixed. The layer is very poor. The total number of flint articles is 236.

The collection consists of prismatic and pyramidal cores, cores for bladelets, and tools (burins, scrapers). In the preliminary plan, these materials are chronologically close to the accessory of the Upper Paleolithic horizon of Mezhygortsy-I (the left Dniester bank) and belong to the «Dniester tradition» of the Eastern Gravette (Epi-Gravette).

В.І. Ткаченко

ПРО ДЕЯКІ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПІЗНЬОПАЛЕОЛІТИЧНОЇ ПАМ'ЯТКИ КЛЮСИ

На основі попереднього аналізу пізньопалеолітичного матеріалу Ключів зроблено спробу культурно-історичної реконструкції носіїв прадавніх традицій, що вписуються в коло конкретної пізньопалеолітичної культурно-історичної спільноти - радомишльсько-пушкарівської.

У межах Українського Полісся відомо декілька особливо яскравих пізньопалеолітичних пам'яток, досліджених у різні роки ХХ ст. Федором Вовком, Михайлом Рудинським, Павлом Борисковським, Іваном Підоплічком, Дмитром Телегіним та іншими визнаними фахівцями з проблем кам'яного віку. Окремі з них вивчав упродовж багатьох років і визначний український археолог Іван Гаврилович Шовкопляс (Мізин, Радомишль, Фастів, Ключи, Добранічівка тощо), 80-річний ювілей якого ми відзначили у квітневі дні першого року нового тисячоліття.

Отже, розглянемо деякі пізньопалеолітичні матеріали з погляду їх культурно-історичної інтерпретації, зокрема численну крем'яну колекцію Ключів¹. Стоянка-майстерня відома ще з 1964 р. і розташована на лівому 8—10-метровому краю стародавньої балки². Культурні рештки пам'ятки залягали у верхах потужного шару щільної темно-брунатної глини, перекритої здебільшого шаром світлого та жовтого стерильного піску, а також сірим (місцевим підзолистим) ґрунтом, характерним для районів Полісся. На окремих ділянках, особливо ближче до краю балки, піски, що перекривають глину, і верхня частина самої глини розмиті. Культурний шар — крем'яні артефакти, дрібні уламки кісток тварин, кісткове вугілля та вохра — розташований як у верхах ґрунту, так і на сучасній поверхні³. Вище по схилу глибина залягання знахідок поступово збільшується, досягаючи місцями 2—2,5 м від сучасної поверхні. На окремих, краще збережених ділянках інколи поряд зі скупченнями кісткового вугілля та попелу в місцях давніх вогнищ, а також досить значної кількості крем'яних виробів (до кількох тисяч екземплярів) траплялися великі уламки кісток мамонта. Подібне скупчення зафіксовано на відносно невеликій площі — близько 40 м², де поетапно простежено весь процес розщеплювання та вторинної обробки кременю, який можна одночасно розглядати як специфічне місце обробки каменю, тобто як

конкретну каменеоброблювальну майстерню⁴. На превеликий жаль, стратиграфічні й планіграфічні дані документально не підтверджені з невідомих для нас причин, що унеможливило, ясна річ, детальніше уявити реальну картину залягання знахідок.

За свідченнями І.Г. Шовкопляса розкопана площа стоянки-майстерні становила близько 1,3 тис. м², на якій було зібрано понад 10 тис. знахідок (рис. 1). Численні різноманітні серії репрезентують нуклеуси, частина яких здебільшого є залишковими формами, що не дає змоги їх визначити. Морфологічно стійку групу нуклеусів складають лише таксономічно визначені зразки — 109 екз. Судячи з аналізу нуклеусів, тут існувала паралельна пластинчаста техніка первинного розколювання. Превалюють паралельні поздовжні, біпоздовжні, ортогональні зразки середніх розмірів (5—7 см), натомість нерідко заготовки для зняття слугували пластини 8—10 см, а інколи — і значно більші.

Знаряддя праці налічують близько 500 різноманітних виробів (4,6 % усіх крем'яних артефактів)⁵. Серед них превалюють репрезентовані серійно *різці* — 181 екз. (37 %): звичайні серединні двофасеточні, багатифасеточні, а також подвійні — на протилежних кінцях заготовок (рис. 2, 10, 14, 15). Є комбінації

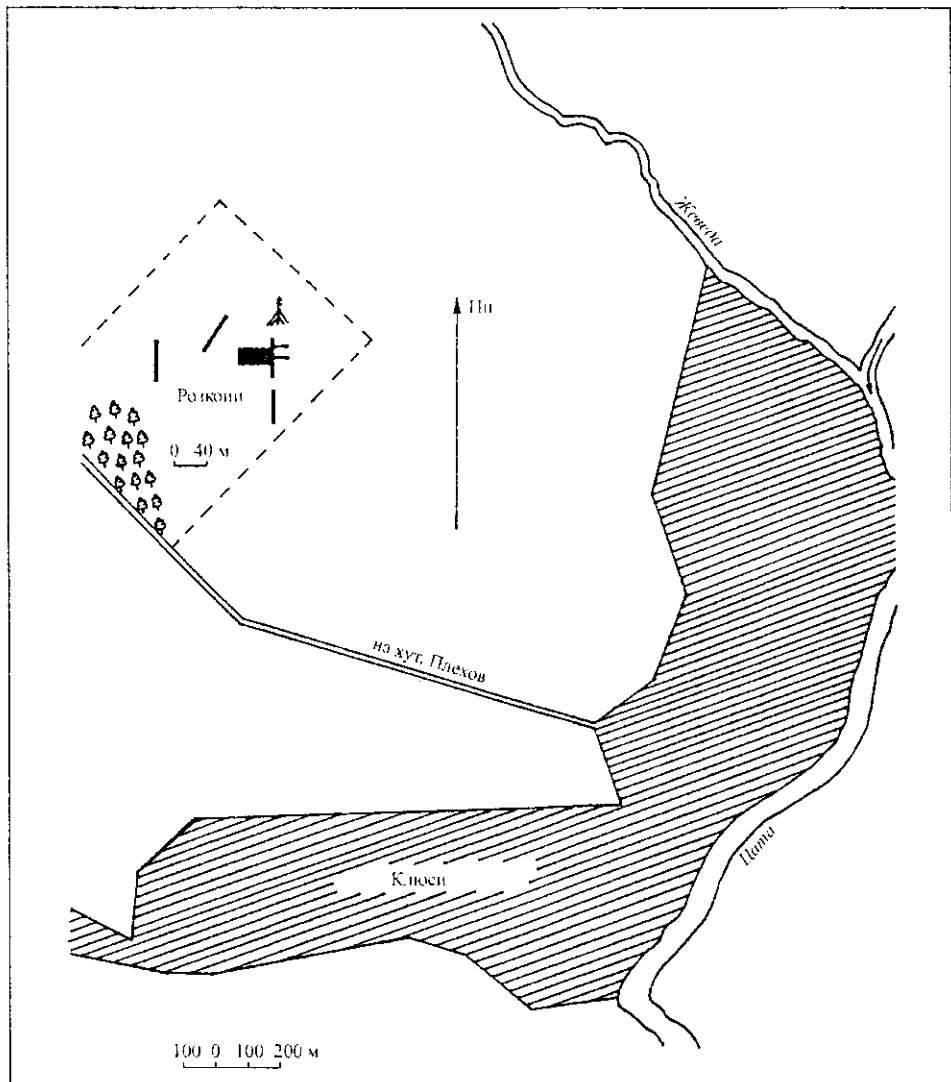

Рис. 1. Карта-схема розташування пізньопалеолітичної пам'ятки Ключі (за І.Г. Шовкоплясом)

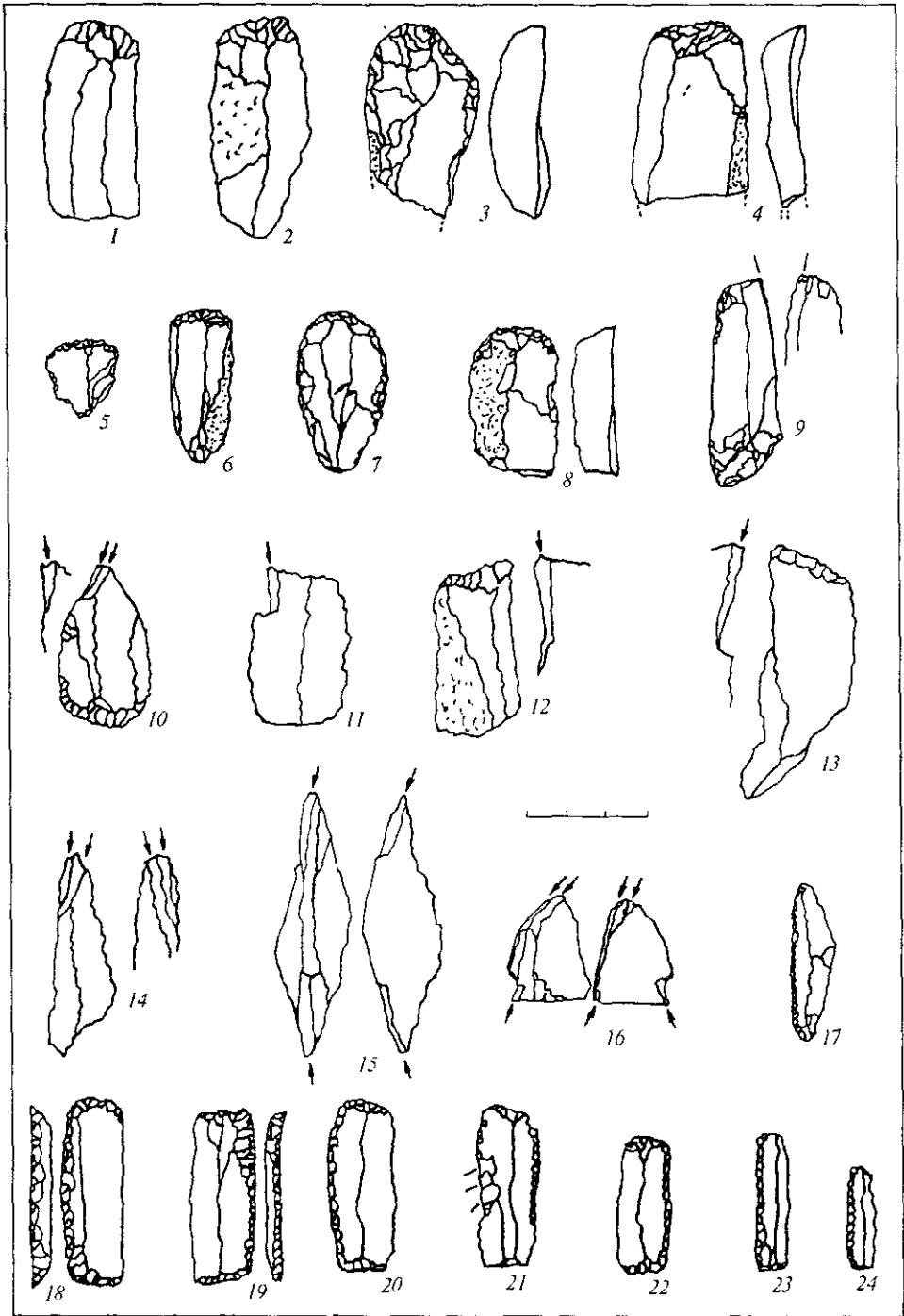

Рис. 2. Зброядя праці з колекції пізньопалеолітичних Кюсюів: 1—8 — скребанки; 9—16 — різці; 17 — вістря граветтського типу; 18—22 — «прямокутники»; 23—24 — мікропластинки

серединних та біпрямокутних (негативи різцевих сколів розміщені тут на протилежних кутах зламаного кінця заготовки; рис. 2, 16). Трапляється багато зразків косокутних фасеточних, двофасеточних та багатофасеточних (різцеві негативи утворені як по краю з природно скошеним кінцем заготовки, так і штучно виготовленим притуплювальною ретушшю або ж косоусіченим; рис. 2, 11—13). Представлені також прямокутні, біпрямокутні вироби (різцеві негативи простежуються також по краях і природно прямокутних кінців заготовок, і штучно ут-

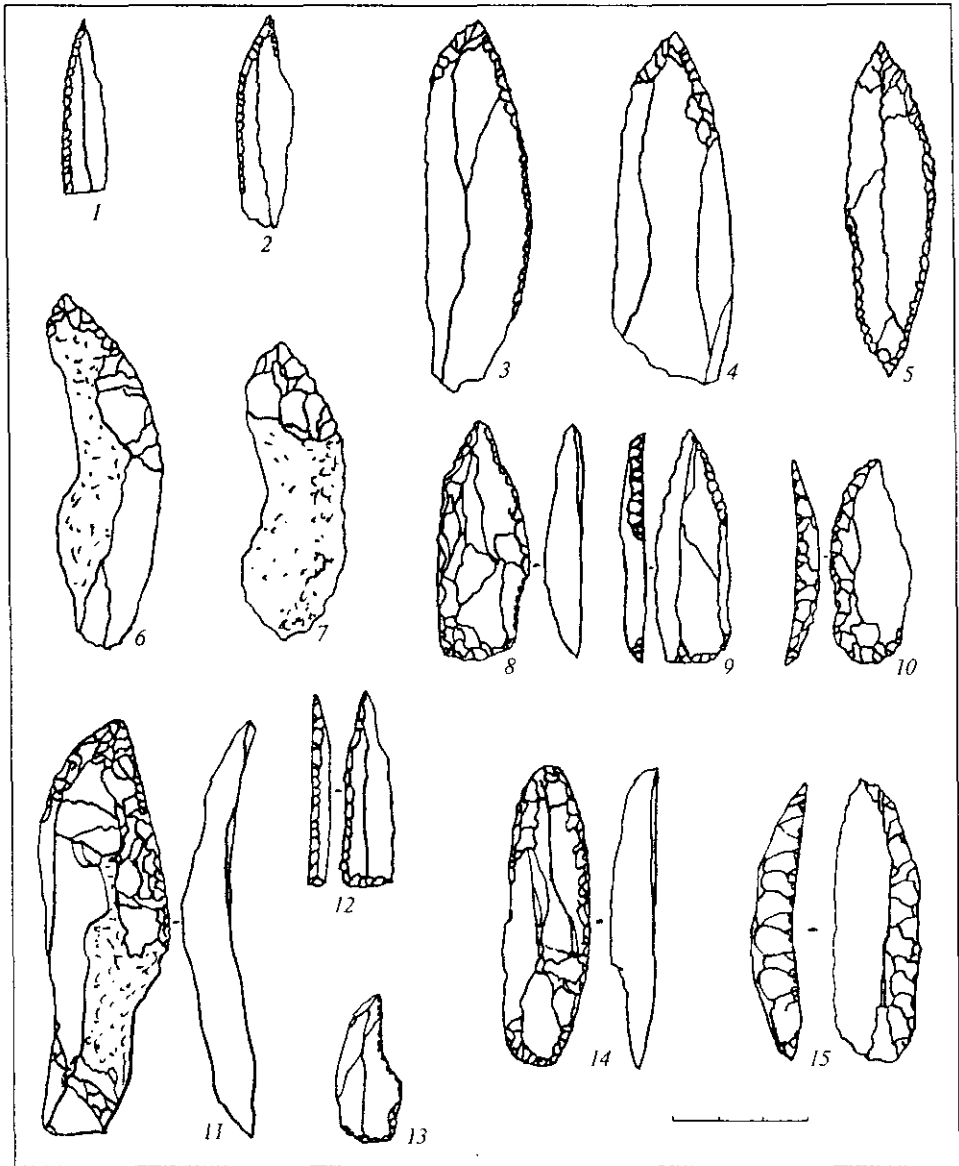

Рис. 3. Знаряддя праці з колекції пізньопалеолітичних Ключів: 1–15 — вістря

ворених — притуплювальною ретушшю чи усічених, рис. 2, 9). Найвні двояко-косокутні суміжно-площадкові та альтернативні бітермінально-площадкові або ж бітермінально-притуплені вироби тощо.

Друге місце займають різноманітні *вістря* — 102 екз., або майже 21%. За визначенням Д. Нужного, такі вироби слід зараховувати до так званих мікролітів⁶. Вони також репрезентовані низкою специфічних серій виробів. Підкреслимо, що базальну частину цих виробів нерідко зрізано з боку спинки ретушшю. Це зразки підтрикутної форми з природною або штучною загостреністю кінців та з опуклим чи прямим притупленням довгим краєм із боку спинки пластини (підтрикутні латерально-притуплені базально-зрізані, рис. 3, 12; та підтрикутні латерально-притуплені звичайні — рис. 3, 1); з опуклими поздовжніми краями, один з яких оформлений притуплювальною ретушшю, а протилежний — пригострювальною (листоподібні конвергентні звичайні; рис. 3, 2—4, 11); з опуклим гостроскошено притупленням термінальним або базальним кінцем та необробленим протилежним поздовжнім краєм (листоподібні латерально-при-

туплені базально-зрізані чи термінально-зрізані; рис. 3, 9); з обробленим під тупим кутом поздовжнім краєм притуплювальною ретушшю (дугоподібні латерально-притуплені звичайні або базально-зрізані; рис. 3, 10, 15); із загостреним кінцем та природно ввігнутих поздовжнім краєм (опукло-ввігнуті конвергентні звичайні; рис. 3, 6—7, 13); із загостреними протилежними кінцями та обробленими поздовжніми краями як притуплювальною ретушшю, так і загострювальною (двоєко-опуклі біконвергентні звичайні; рис. 3, 5).

Підпорядковані позиції займають і так звані *прямокутники* — специфічний клас мікролітів — 56 екз., або 11,5 %. До них зараховані вироби, виготовлені на пластинах великих та здебільше середніх розмірів, що також представлені окремими серіями. Сталі форми серед них мають зразки з притупленим поздовжнім краєм та зрізаними ретушшю кінцями (подвійні прямокутні латерально-притуплені бітермінально-зрізані; рис. 2, 18—20, 22). Тут є також напівфабрикати з необробленими боками та зрізаними ретушшю кінцями (подвійні прямокутні неретушовані бітермінально-зрізані) або зрізаним ретушшю одним кінцем (прямокутні неретушовані термінально-зрізані чи базально-зрізані). Сталу серію репрезентують зразки, що нагадують пласкі різці — прямокутні за формою з притупленим поздовжнім краєм та обробленими кінцями, на кутах одного з будь-яких кінців обов'язково спостерігаються чіткі сліди пласких негативів фасеток із боку брюшка (біпрямокутні латерально-притуплені термінально-фасеточні чи базально-фасеточні). Один подібний виріб відрізняється від інших лише стесаним підпаралельною ретушшю з боку спинки термінальним кінцем.

У колекції також є різноманітні *мікропластинки* — 28 екз., або 6,2 % загальної кількості знарядь. Досить близьку до прямокутників групу складають мікропрямокутники з притупленим поздовжнім краєм та зрізаними ретушшю протилежними кінцями (біпрямокутні латерально-притуплені бітермінально-зрізані). Найчисленнішою серією представлені фрагменти мікропластинок із притупленим поздовжнім краєм (рис. 2, 23, 24). Також обов'язково трапляються фрагменти мікропластинок з обробленими боками як притуплювальною ретушшю, так і пригострювальною. Декілька екземплярів репрезентують здебільшого фрагменти мікропластинок зі слідами використання. Граветоїдним зразком представлена одна пластинка — із прямим притупленим поздовжнім краєм та опуклим необробленим протилежним (опукло-прямі латерально-притуплені звичайні рис. 2, 17). Скребачки налічують всього 25 екз. або 5,1 % усіх знарядь. Це здебільшого так звані кінцеві скребачки на пластинах, хоча й трапляються на відщеплах (опуклі дорсальні звичайні, невизначені; косоопуклі дорсальні звичайні та білатерально-ретушні; косокутно-опуклі дорсальні звичайні; рис. 2, 1—6, 8). Виразним досконало виготовленим зразком представлена кінцева скребачка, оброблена майже по всьому периметру (віялоподібні дорсальні білатерально-ретушні, рис. 2, 7). Інші класи знарядь праці складають нечисленні зібрання. Серед них ретушовані пластини — 15 екз., ретушовані відщепи — 6, скобелі — 5, проколки — 10, «долотця» — 2 екз., один з яких нагадує коцьонківські зразки, поодинокі комбіновані — скребачка-різець та вістря-різець. Відбійників налічується 5 екз.

Отже, за характером крем'яного інвентарю індустрія цілком розвинена і тяжіє до індустрій середнього етапу пізнього палеоліту. Певні аналогії простежуються насамперед серед радомишльської індустрії, з одного боку, й пушкарівської — з іншого. На цьому наголошували ще І.Г. Шовкопляс⁷ та Д.Ю. Нужний⁸. До того ж, на думку М.І. Гладких, пушкарівські та кльосівські матеріали генетично пов'язані з межиріцько-добранічівською культурою⁹. Розглянемо дещо детальніше кльосівську індустрію з погляду ймовірного підтвердження чи заперечення аналогій.

Як відомо, серед матеріалів радомишльської індустрії трапляються вістря, а також вироби, що нагадують проколки, із загостреним термінальним кінцем або з виділеним «плечем» та притупленим поздовжнім краєм, а протилежним — почасти обробленим пригострювальною ретушшю, що інтерпретовані нами як

вістря дугоподібні латерально-притуплені звичайні чи базально-зрізані листо-подібні конвергентні звичайні або базально-зрізані тощо чи опукло-ввігнуті конвергентні звичайні тощо¹⁰. Подібні вироби відомі й у Пушкарях, і в Ключах, хоча, звичайно, є й певні незначні розбіжності. Можна провести аналогії й серед різців. Так, у радомишльському зібранні різців є так звані косокутні фасеточні косопритуплені, притаманні як для пушкарівських, так і ключівських виробів. Натомість прямокутники в радомишльській індустрії відсутні, що свідчить скоріше про хронологічні, а не культурні розбіжності. І навпаки, аналогічні мікроліти репрезентовані декількома серіями в пушкарівській індустрії¹¹. Прямі аналогії мікропластинок простежуються серед ключівських зразків. Таким чином, попередні висновки І.Г. Шовкопляса, підтверджені частково Д.Ю. Нужним, виявилися загалом правильними, хіба що не можна повністю погодитися з обережними висновками І.Г. Шовкопляса щодо хронологічних меж та місця Ключів у колі пізньопалеолітичних пам'яток Українського Полісся. Слід зазначити, що ані техніка первинного розщеплювання, ані типологічний склад інвентарю Ключів не дають достатніх підстав стосовно раннього етапу пізнього палеоліту. Це стосується і таких індустрій, як радомишльська та пушкарівська. Докладніше про технічні й хронологічні аспекти в розвитку радомишльської індустрії йдеться в статтях Ю. Демиденка¹² та В. Усика¹³, де наголошується, що індустрія належить до розвинених пізньопалеолітичних комплексів без ані найменших натяків на мустьєрські риси й цілком органічно вписується в коло пам'яток початку середнього етапу пізнього палеоліту. Немає достатніх доказів і на користь дещо архаїчного характеру пушкарівської індустрії, порівняно з ключівською, на чому наголошував І.Г. Шовкопляс¹⁴. Як видно з наведеного аналізу, ніщо не суперечить нашим висновкам. Ключівський матеріал у техніко-типологічному відношенні цілком і повністю відповідає пушкарівському й суттєвих розбіжностей не існує. Отож, висока подібність у техніці як паралельного розколювання, так і вторинної обробки, прямі аналогії серед провідних знарядь праці, близький склад палеонтологічного матеріалу, кісткового вугілля, подібних залишків давніх вогнищ та вохри і, нарешті, сировини та територіальна близькість — усе свідчить про значну подібність між індустріями.

М.І. Гладких стверджує, що між межиріцько-добранічівськими зібраннями, зокрема Добранічівки і Ключами, існує генетична спорідненість. Дійсно, певні аналогії простежуються передусім поміж деяких вістер, «прямокутників» та мікропластинок¹⁵. Проте, як на нашу думку, для остаточного висновку потрібні детальніші зіставлення, які б і розставили врешті-решт всі крапки над «і».

Між іншим, які ж основні висновки поки що можна зробити? По-перше, комплекс архаїчних мікролітів Ключів тісно пов'язаний з пушкарівським. По-друге, у культурно-історичному відношенні індустрія цілком логічно вписується в коло радомишльсько-пушкарівської культурної спільноти й складає єдине ціле. По-третє, це ще одна община первісних мисливців на мамонтів із притаманними їм культурними традиціями та соціальним устроєм, спільними для цілої низки пам'яток середнього етапу пізнього палеоліту, таких як Радомишль, Пушкарі, Новгород-Сіверський, Погон.

¹ Шовкопляс І.Г. Палеолитическая экспедиция в 1965—1966 гг. // Археологические исследования на Украине в 1965—1966 гг.: Информ. сообщ. — Киев, 1967. — Вып. 1. — С. 56—61.

² Гладких М.И., Толочко П.И., Шовкопляс И.Г. Археологические разведки на Черниговщине // Археологические исследования на Украине в 1965—1966 гг.: Информ. сообщ. — Киев, 1967. — С. 205—206.

³ Значну частину знахідок із кременю було піддано процесу люстрації, що вочевидь слугує свідченням руйнування первинного залягання та переміщення культурних решток.

⁴ Шовкопляс І.Г. Зазн. праця. — С. 57—58.

⁵ Тут узято до уваги знахідки, що зберігаються в Археологічному музеї Інституту археології НАН України, які лише частково нами проаналізовані (відходи виробництва тут не розглянуто).

⁶ *Нужный Д.Ю.* Развитие микролитичной техники в кам'яному віці. — К., 1992. — С. 16—18, 21—23, 27.

⁷ *Шовкопляс И.Г.* — Зазн. праця. — С. 61.

⁸ *Нужный Д.Ю.* — Зазн. праця. — С. 22—23.

⁹ *Рогачев А.Н., Аникович М.В.* Поздний палеолит Русской равнины и Крыма // Палеолит СССР. — М., 1984. — С. 199, 201.

¹⁰ *Там же.* — С. 176, 240. — Рис. 76, 13, 18, 21—22.

¹¹ *Там же.* — С. 241. — Рис. 77, 7—8, 13—16; *Нужный Д.Ю.* — Зазн. праця. — С. 21. — Рис. 3, 24—27; Рис. 4, 5—7.

¹² *Демиденко Ю.Э.* Некоторые вопросы классификации каменной индустрии и хронологии Радомышльского позднепалеолитического поселения // Актуальные проблемы историко-археологических исследований (тез. докл. конф.). — Киев, 1987. — С. 43—44.

¹³ *Усик В.І.* До питання про «гігантоліти», «сокири», мустьєрські «дискки» та походження середньопалеолітичних знарядь у пізньопалеолітичних комплексах (за матеріалами ремонту комплексу 2 Королево II та стоянки Радомышль). — У друку.

¹⁴ *Шовкопляс И.Г.* — Зазн. праця. — С. 61.

¹⁵ *Рогачев А.Н., Аникович М.В.* — Зазн. праця. — С. 254; Рис. 92, 27—31, 39.

Одержано 28.04.2001

В.И. Ткаченко

О НЕКОТОРЫХ КУЛЬТУРНО-ИСТОРИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЯХ ПОЗДНЕПАЛЕОЛИТИЧЕСКОГО ПАМЯТНИКА КЛЮСЫ

В статье осуществлена попытка на основе подробного анализа позднепалеолитических материалов известной стоянки Ключсы, исследовавшейся видным украинским археологом И.Г. Шовкоплясом, установить генетические связи с некоторыми памятниками Украинского Полесья. Характеристика инвентаря ключоской кремневой индустрии показала, что ведущие типы орудий весьма близки к таковым прежде всего микролитического комплекса Пушкири I: наблюдается высокое совпадение между остриями, представленными рядом серий, так называемыми прямоугольниками, резцами, пластинками с притупленным краем и другими изделиями. Встречаются прямые аналогии и в комплексе архаических микролитов Радомышля, хотя в данном случае имеют место некоторые различия, которые следует рассматривать, на наш взгляд, в хронологическом срезе. Указанный комплекс архаических микролитов Ключсы органически вписывается в круг позднепалеолитических индустрий радомышльско-пушкарской культурно-исторической общности и представляет собой не что иное, как конкретный коллектив первобытных охотников на мамонтов, существовавший, вероятнее всего, на среднем этапе позднего палеолита.

И. Ткаченко

CONCERNING SOME CULTURAL AND HISTORICAL PECULIARITIES OF THE LATE PALEOLITHIC SITE KLIUSY

On the basis of detailed analysis of the late Paleolithic materials of the site Kliusy, studied by a well-known Ukrainian archaeologist I. G. Shovkoplyas, an attempt to reconstruct the genetic connections with some sites of the Ukrainian Polesie (the forest zone) is made in the paper. The description of the implements of Kliusy flint industry showed that the leading types of tools are close enough to the microlithic complex of Pushkari I. The coincidence is retraced between the spikes, represented by a number of series of so called «rectangles», burins, plates with the blunted edges, and other articles. The direct analogies are also met in the complex of archaic microlithics of Radomyshl', though in this case there are some differences, which, in our point of view, should be considered in the chronological aspect. Thus, we may establish that the complex of the archaic microlithics of Kliusy is consequently blend with the circle of the late Paleolithic industries of Radomyshl' — Pushkari cultural and historical community, and is the community of mammoth hunters, which existed during the middle stage of the Late Paleolithic.